

Azərbaycan dilində müraciət formalarının üslubi xüsusiyyətləri**Gülruх Nəşib qızı Hüseynova***Gəncə Dövlət Universitetinin dosenti***Kübra İsmayıl qızı Ələkbərova***Gəncə Dövlət Universitetinin dosenti***E-mail:** kalekberova@yahoo.com**Rəyçilər:** filol.ü.e.d., prof. Ç.M. Qaraşarlı,
filol.ü.f.d., dos. K.A. Cəfərova**Açar sözlər:** dialoji mətn, üslubi vasitələr, epistolaryar monoloq, xitab**Ключевые слова:** диалогический текст, стилистические средства, эпистолярный монолог, обращение**Key words:** dialogic text, stylistic means, epistolary monologue, address

Dialoji mətnin qurulmasında əsas arxitektolik funksiyaları giriş və sonluq daşıyır. Belə ki, onlar dialoji mətni bütöv bir nitq vahidi kimi müəyyənləşdirir və onun quruluş xüsusiyyətini daha çox əyani surətdə göstərir.

Mətnin əvvəlində verilmiş adresata müraciət dialoqlaşdırılmış epistolaryar monoloqun əlamətlərinin linqvistik ifadə vasitəsidir və epistolaryar monoloqun dialoqlaşmasına xidmət edir. Onun əsas funksiyası adresatın diqqətini özünə cəlb etməkdir.

Girişdə diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri də monoloqları dialoqlaşdıran xitabların işlədilməsidir. Onlar xüsusi ad, fəmiyyə, qohumluq əlaqələri bildirən sözlər və s. şəklində işlənilir. Y.M. Qalkina-Fedoruk xitabları belə xarakterizə edir. “Xitablara daha çox dramatik və epistolaryar əsərlərdə, bədii əsərlərdə, surətlərin dilində, lirikada, publisistik məruzə və nitqlərdə rast gəlmək olur” (2, s. 63).

Məlumdur ki, xitabların ardıcıl olaraq uzun müddət işlənməsi adət və formal şəkil aldıqda onların ilkin mənası mücərrədləşir və solğunlaşır. Lakin əgər xitablarda “semantika tam itib getsə, onların varlığından danışmaq belə olmaz. İlkin mənasından tamamilə ayrılmasına və bu mənanın solğunlaşmasına baxmayaraq, onda müəyyən semantik məna özünü göstərir” (3, s. 25). Məktublarda xitablar müəllifin adresata münasibətini özündə əks etdirdiyi üçün müəyyən semantik məna daşıyır. Xitablar bir növ qiymətləndirmə xarakterinə malikdir. Onlarda münasibət, mənfi, adi və s. münasibətlər öz əksini tapır. Onlar yalnız müraciət etmək, əşyanı adlandırmaq üçün yaranmamışdır. Xitablar həm də müəyyən dərəcədə müraciət edilən, adlandırılan hadisə və əşyanı xarakterizə etmək xüsusiyyətinə malikdir. Epistolaryar üslubda da xitabların müxtəlif növləri işlənilir: dostluq münasibətlərini bildirən, eləcə də adi təntənə ifadə edən, rəsmi və s. xitablar.

Əzizləmə mənası ifadə edən xitablar ismin əvvəlində işlənən təyinlərə müxtəlif şəkilçilər artırmaqla düzəlir. Bəzən isə təyinə deyil, ismin özünə də bu şəkilçilər artırılır. Bu zaman isimlər, adətən, ayrıca işlənir və sadə xitabları əmələ gətirir. Bununla əlaqədar olaraq, epistolaryar mətnlərdə xitabların quruluşca iki növü işlənilir: 1) Sadə xitablar: “Nigar!”, “Bacılığım!”, “Ağa”, “Qardaşım”; 2) mürəkkəb xitablar; a) iki sözdən ibarət olanlar: “Nadir müəllim”, “Əzizim Cavad!”, “Möhtərəm Arif” və s. b) üç və daha artıq sözdən ibarət olanlar: “Hörmətli Səməd müəllim!”, “Vətənimin igid oğlu!”, “Hörmətli və əziz bacım Əzizə!”

Müəllif ilə adresat arasındakı münasibətin xarakteri mürəkkəb xitablarda daha aydın nə-

zərə çarpır. Belə xitabların birinci tərəfini təşkil edən təyinlər müxtəlif nitq hissələri, tərkiblər, söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Onların bu xarakterə, belə tərkib hissələrinə malik olması müəllifin fərdi xüsusiyyəti ilə sıx bağlı olsa da, epistolıyər üslubun ştamplarını təşkil edir. Lakin onların işlənməsində müəllifin yazı üslubu ilə əlaqədar olaraq fərdi nitq xüsusiyyətləri də özünü göstərir. Epistolıyər monoloqları dialoqlaşdırən linqvistik amillərdən biri də orada işlənən “mən”, “sən”, “siz” əvəzliliklərinin, birinci və ikinci şəxsin tək və cəmini bildirən şəxs sonluqlarının, ümumiyyətlə, birinci və ikinci şəxsi ifadə edən bütün qrammatik əlamətlərin üstünlük təşkil etməsidir. Bu da üslubun özünün xarakterindən yaranır.

Məktublər özünün konkret adresata bilavasitə müraciəti ilə xarakterizə olunur (1, s. 45). Deməli, burada nitq birinci şəxsdən ikinci şəxsə yönəldilmiş olur.

Epistolıyər üslubda müəllifin həqiqi “mən”i ilə nəql edənin “mən”i üst-üstə düşür. Bundan fərqli olaraq bədii ədəbiyyatdakı saxta “mən”dir, müəllifin özü deyil, obrazlardan biridir. Bəzən bədii əsərlərdə oxucuya müraciətlə işlədilən “sən” əvəzliyi epistolıyər üslubdakı “sən”ə oxşayır. Məktublərdə “sən” əvəzliyi real adresata müraciətlə işlədilir. Məktub hər hansı ədəbi janrdan özünün konkret adresata birbaşa müraciəti ilə fərqlənir. Bədii əsərlərdəki “sən” isə oxucu kütləsinə müraciətlə işlədilmişdir. Yazıçılar oxuculara birbaşa müraciət etmək, oxucu ilə müəllif arasında daha səmimi münasibət yaratmaq istəyəndə, adətən, ikinci şəxsin təkindən istifadə edirlər. B.P. Çixaryov qeyd edir: “Buslayevə görə, bu ona əsaslanır ki, “sən” əvəzliyi ümumiyyətlə, hər hansı bir şəxsin əvəzinə işlənə bilər” (4, s. 96). İkinci şəxsin belə qeyri-müəyyən şəxsi bildirməsi şəxsə bilavasitə münasibətə yenilik tərəvət verir.

Əvəzlik (məndən kənarında götürüldükdə) öz mənə dairəsinə görə çox mücərrəddir, o “ən ümumi” sözdür. Məndə isə əvəzliyin mənası çox konkretləşmişdir. Onların hər birinin arxasında real insan durur.

Xitablar daşdığı funksiyalarına görə də fərqlidir. Bu da onların rəngarəng üslubi çalarları ilə bağlıdır. Bu cür rəngarəngliyin müəyyən səbəbləri vardır. Bunlardan ən vacibi xitabların ayrı-ayrı ədəbi janrlarla bağlılığıdır, yəni xitablar danışq-məişət, klassik poeziya, folklor, satira, nəsr, lirika kimi janrlardan asılı olan bu və ya digər üslubi priyoma çevrilir. Şübhəsiz, bu cür müxtəlifliklərin meydana çıxmasına leksik vahidlərin seçilməsi səbəb olur. Məsələn, əgər xalq yaradıcılığında daha çox xitab funksiyasında əzizləmə səciyyəli eyni tipli sintaktik birləşmələr çoxluq təşkil edirsə (məsələn: canım ata, gözüm ana, başına döndüyüm oğul, başına döndüyüm xan, əmim qızı və s.) çağdaş ədəbiyyatda bu vahidlərin daha fərqli sintaktik birləşmələrini izləmək olur. Məsələn, *çəşmi-xumarım, ey süsən-sünbülüm, ey huri liqalım, mələk simalım, ey tuba boylu yar, ey kirpiyi xəncər, qaşu zülfüqar, ey Məkkəni, Mədinəni yaradan* (Vaqif), *qədrini bilmədiyim dost, nazlı nigar, ey sərvarım, ey tacidarım, ey bivəfa yarım* (S. Vurğun) kimi növbə-növ sintaktik birləşmələr şəklində olan xitablar bədii-fərdi yaradıcılığın məhsuludur.

Yeri gəlmişkən, xitablarla əlaqədar bir mühüm cəhəti də qeyd etməyi lazım bilirik. Məsələ burasındadır ki, xitabların üslubi müxtəlifliyi ancaq ədəbi janrların növləri ilə bağlı deyil, həmin üslubi rəngarəngliyin meydana çıxmasına xitabların ayrı-ayrı funksional üslublarla əlaqəsi də səbəb olur. Belə ki, xitabların əksər hissəsindən danışq-məişət dilində, az bir qismindən rəsmi-işgüzar və epistolıyər üslubda istifadə edilir. Bu o deməkdir ki, xitablar həmin funksional üslubların aparıcı dil vahidləridir. Bu cəhət də öz növbəsində xitabların üslubi çalarını müəyyən edir. Beləliklə, xitablar fonduna, bir tərəfdən, ədəbi janrlarla bağlı ekspressiv çalar və boyalar daşıyan xitablar, digər tərəfdənsə, funksional üslublarla əlaqəli müəyyən üslubi çalara malik xitablar daxildir. Şübhəsiz, xitablara məxsus bu cür üslubi zənginliyin bədii yaradıcılıqda rolunu öyrənmək və aşkara çıxarmaq üçün üslubi baxımdan əhəmiyyətli sayılan bir

qrup xitabları da nəzərə alınmalıdır ki, bunlar arxaikləşmiş, fəal istifadədən qalmış xitablardır. Bu cür xitabların passiv fonda keçməsi təbiidir. Çünki dilin başqa tarixi kateqoriyaları kimi, xitablar da köhnəlir və ya yeniləşir. Odur ki, bədii ədəbiyyatda xitabların üslubi funksiyalarının təhlili zamanı bu cəhət də nəzərə alınmalıdır.

Bədii əsərlərdə xitabların bütün növləri üslubi məqsədlərlə işlədilir (həm obrazlısı, həm də neytral xarakterlisi). Məhz müxtəlif səciyyəli üslubi rəng və boyalara malik xitabları qarşılaşdırılmış bir tərzdə işlədərək yazıçı əsərin müxtəlif üslubi tələbatlarının yerinə yetirilməsinə nail olur.

Xitabların əsas funksiyası müraciəti qiymətverici-xarakterizəedici aspektdə formalaşdırmaqdır. Məhz bu funksiyanı gerçəkləşdirən xitablar bədii ifadə və bədii təsvir vasitəsinə çevrilir. Belə ki, müxtəlif ekspressiyalı xitablar, danışanın nitqini fərdiləşdirir və xarakterizə edir, səciyyələndirir, yəni bunların sayəsində hər birinin savad dərəcəsi, ictimai mövqeyi, məzhəbi, davranış tərz, daxili aləmi və s. cəhətləri haqqında təsəvvür yaradır. Şübhəsiz, həmin üslubi məqsədlərin öhdəsindən gəlmək üçün danışan ən əvvəl rəngarəng ekspressiyaya malik olan danışmaq-məişət üslubuna məxsus xitablar və onların vasitəsilə maraqlı sintaqmlar qurub işləməyə çalışır. Bunun nəticəsi olaraq, xitab bir tərəfdən həmsöhbətləri səciyyələndirir, digər tərəfdən isə, onlar arasında mövcud olan münasibətlərin xarakterini açıb göstərə bilir. Beləliklə də, xitablar eyni zamanda həm bədii ifadə, həm də bədii təsvir vasitəsi kimi iki funksiyada çıxış etmiş olur. Fikrimizi bədii parçalar üzərində bir qədər də açıqlamaq istərdik:

Həmzə: Adə, Səfər! Səfər!

Səfər: -Bəli ağa!

Həmzə: - Get o biri otaqdan qızı çağır gəlsin... Özün də gəl onunla. Tez!

Səfər: Deməli, mən də saldat kimi onun yanında gəlim ki, qaçmasın, də!

Həmzə: - Adə, yeri, nadürüst oğlu! Sənə deyirəm get-get, gəl-gəl!

Səfər: Baş üstə, ağa!

Misal gətirdiyimiz dialoq C. Cabbarlının "Vəfalı Səriyyə" pyesindəndir. Yazıçı mənaca bir-birinə əks olan söz və ifadələri xitab funksiyasında işlədərək personajların bir-birinə zidd ictimai təbəqələrə aid olduqlarını göstərmişdir: bunlardan biri dövlətli mülkədar, o biri kasıb nökdir. Bu iki personaj həm cəmiyyətdə tutduğu mövqeyi, həm də mədəniyyəti ilə fərqlənir. Bu isə onların dilində, müraciətində də özünü büruzə verir. Səfərin xitabı nə qədər tərbiyəlidir, Həmzənin xitabı bir o qədər təhqiredicidir. Lakin bu üslubi məqsədin gerçəkləşməsinə xitabları əhatə edən sözlərin leksik mənası, felin əmr forması və intonasiya da müəyyən dərəcədə kömək edir.

Qeyd etməliyik ki, yazıçı heç bir müsbət və ya mənfi ekspressiv çalar daşımayan belə leksik vahidlərdən xitab funksiyasında istifadə edərək bədii tiplərin həm xarakterini, həm də münasibətlərini ifadəli tərzdə qiymətləndirə bilir.

Məqalənin aktuallığı. Uzun tarixi inkişaf dövrü ərzində müxtəlif müraciət üsullarının formalaşması, onların paralel işləkliyi, pərakəndə şəkildə yayılması bu formaların elmi və sistemli şəkildə araşdırılmasını tələb edir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, tarixən Azərbaycan dilində mövcud olmuş, hazırda da işlənən müraciət formalarının nitqdə rolu və yeri, funksiyaları geniş şəkildə araşdırılır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə istifadə olunan faktiki materialın təhlili nəticəsində əldə edilən qənaət nitq mədəniyyəti üzrə xüsusi kurslarda istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Виноградов В.В. Стилистика современного русского языка. М.: 1963, 259 с.
2. Галкина Федорук Е.М. Обращение как семантико-систематические средства выразительности в стихах С. Есенина. В сб. Проблемы современной филологии. М.: 1965, 185 с.
3. Земская Е.А. Речевые приемы комической литературы // Исследование по языкам советских писателей. М.: 1959, 215 с.
4. Чихаев В.П. Культура речи и стиль устного выступления. М.: Знание, 1977, 138 с.

Г.Н. Гусейнова, К.И. Алекперова

Стилистические особенности форм обращения в азербайджанском языке

Резюме

В статье рассматриваются стилистические особенности форм обращения в азербайджанском языке. Отмечено, что когда последовательная длительная обработка форм обращения принимает форму привычки и формальности, их первоначальный смысл становится абстрактным и исчезает. Однако если семантика в формах адресации полностью утрачена, говорить об их существовании невозможно.

G.N. Huseynova, K.I. Alakbarova

Stylistic features of addressing forms in the Azerbaijani language

Summary

The article deals with the stylistic features of addressing forms in the Azerbaijani language. It is noted that when consecutive long-term processing of addressing forms takes the form of habit and formality, their original meaning becomes abstract and disappears. However, if the semantics in the addressing forms are completely lost, it is impossible to talk about their existence.

Redaksiyaya daxil olub: 17.05.2022